

Kirn, Gal. 2012. Elementi za analizu jugoslavenskog samoupravljanja: između socijalizma i kapitalizma. [Aktiv](#), [Broj 669](#)

CATHERINE SAMARY je lektor na univerzitetu Dauphine u Parizu, jedna od pokretačica obnovljene Četvrte internacionale i njezine najveće sekcije Saveza revolucionarnih komunista. Doktorica ekonomije posebno se bavi temama teorijskih i praktičnih problema socijalizma, pitanjima planiranja, tržišta vlasništva i demokracije. Komparativno proučava teme globalizacije, kapitalističke restauracije, kriterije efikasnosti i društvene pravde u ekonomiji. Objavljuje u časopisima ***Le Monde Diplomatique***, ***International Viewpoint*** i ***Tout est à Nous*** (glasilu Nove antikapitalističke stranke). Za nas je presudno njeno višedecenijsko bavljenje Jugoslavijom, sakupljeno u knjige ***“Le marche contre l'autogestion”*** (1988.) i ***“Yugoslavia Dismembered”*** (1995.). Redovni posjetitelj naših krajeva upravo priprema novi zbornik na temu iskustva jugoslavenskog samoupravljanja.

GAL KIRN je član ICI-ja u Berlinu, radi u Istraživačkom centru Slovenske akademije znanosti i umjetnosti, te sprema obranu doktorata na temu Louis Althusser i povijest uspona i pada revolucionarne Jugoslavije. Bio je istraživač na Jan van Eyck akademiji u Maastrichtu, gdje je organizirao niz skupova na teme Jugoslavije, samoupravljanja i crnog vala u kinematografiji. Ko-urednik je knjiga ***“Encountering Althusser”*** (Continuum) i ***“Surfing the Black. Transgressive Moments in Yugoslav Cinema”*** (JvE Academy), te urednik zbornika ***“Postfordism and its Discontents”*** / ***“Postfordizem; Rasprave o sodobnem kapitalizmu”*** (JvE Academie, B-Books i Mirovni Inštitut). Redovni je suradnik Aktiva.

▪

Već za vrijeme jugoslavenskog socijalizma bilo je jako malo kritika socijalističke političke ekonomije, čak i unutar jake disidentske marksističke struje tzv. Praxis škole, koja je zahtijevala strože čitanje/povratak Marxu te koja je na kraju iznjedrila većinom apstraktne kritike koje su ciljale na razmimoilaženja između socijalističke stvarnosti i proglašenih ideala postavljenih od strane *Saveza komunista*. Svakako, mnoge od njihovih kritičkih opservacija su točne i u kasnim 60-ima njihove humanističke pozicije postale su svojevrsni kognitivni okvir za studentske pokrete. Ipak, čak i kad čitamo nefilozofske tekstove Praxisa (Rudi Supek ili Branko Horvat) koji su inspirirani Praxis stavovima, čini mi se da oni nisu uspjeli naglasiti složenost političkih i ekonomskih borbi i nisu uspjeli izreći konciznu tematizaciju reprodukcije socijalističke države koja bi bila povezana s razumijevanjem klasnih borbi u tada već sazrelom samoupravljanju. Naime, siromaštvo političke ekonomije još je očitije na strani nekih službenih ideologa koji su zagovarali razvoj proizvodnih snaga i tehnološki napredak. Susan Woodward je također govorila o kejnzijanskoj i neoliberalnoj tendenciji u jugoslavenskom teoretičko-političkom okviru koja je kroz vrijeme evoluirala i bila naročito

ekskluzivna alternativa u 80-ima. Ova teorijska ostavština postala je još slabija poslije raspada Jugoslavije u postsocijalističkom i postmarksističkom kontekstu i nije dala mnogo daljnjih produktivnih teorijskih rezultata za razumijevanje povijesti recentne socijalističke države.

Dakle, pitanje je, kako čitati te povijesne procese i kontradikcije socijalizma danas? Mogu li nam neke od prošlih teorijskih rasprava pomoći u konciznoj analizi, ili čak nam pokazati kako se (ne) vratiti Marxu danas? Opet, čini mi se da je produktivan potez da se upotrijebi Marxa u drugačijem kontekstu, ne samo za razumijevanje sadašnje krize globalnog kapitalizma, već i za "socijalističke tranzicije" i njihove krize?

Htjela bih najprije komentirati početak vašeg izlaganja o jugoslavenskim intelektualnim raspravama. Ja ne mogu suditi na precizan i konstruktivan način o svim prošlim elaboracijama i raspravama koje uključuju različite jugoslavenske intelektualce – među kojima i pripadnike Praxis škole. A ja ne bi htjela biti "crvena učiteljica" izvana...

Radije bih stavila naglasak na teškoće koje je postrevolucionarna situacija u Jugoslaviji naglasila – i koje su od općeg interesa za političke i teorijske rasprave o tim iskustvima: a) teška baština neravnomjernog razvoja i sukoba iz jugoslavenske prošlosti između različitih regija/republika – kako smanjiti jaz i nepovjerenje u dinamični socijalistički orijentirani način? Kako kombinirati stvarne nacionalne i socijalne težnje, na egalitarnim osnovama, u gradnji federalnog i socijalističkog sustava? Početak akumuliranog iskustva o tim pitanjima temeljilo se samo na Sovjetskom Savezu, što se pokazalo drugim problemom... b) birokratska staljinizacija Sovjetskog Saveza imala je složene međunarodne i dugoročne učinke; **Dilasova** analiza uzroka birokratske degeneracije države i njezinog ponašanja kao velike sile s "bratskim partijama", 1948-49 u trenutku "ekskomunikacije" jugoslavenskog režima od strane Kremlja, bila je vrlo bliska **Trockom**. To je značilo ne samo blokade i prijetnje upućene od strane staljiniziranog "velikog brata" (što se nastavilo i nakon **Staljinove** smrti): to je značilo potrebu da razrade nove alternativne odgovore "u procesu nastajanja", a uzimajući u obzir... treći problem: c) potrebu da se odupru političkim ili ekonomskim pritiscima koji su dolazili iz moćne kapitalističke okoline – posebno glavnim silama koje su željele iskoristiti jugoslavenske "nesuglasice" na antikomunistički način.

Svaka procjena intelektualnih i političkih sredstava koja dolazi iz jugoslavenskog iskustva i intelektualnih rasprava treba uzeti u obzir ta temeljna (ne kratkoročna i površna) pitanja. Zato na početku želim naglasiti tri teme:

1. Partizanski pokret i revolucija, a zatim uvođenje samoupravljanja, pomažu nam da ponovno promislimo prva iskustva prekida s kapitalističkim svjetskim poretkom kad su suočeni s neočekivanom agresijom i birokratskim odnosima dominacije unutar radničkog pokreta, što **Marx** nije predvidio... Uvođenje samoupravljanja u jugoslavenskom kontekstu periferne i polu-industrijalizirane zemlje bio je ogroman politički, društveni i ekonomski način otpora na obje fronte (antikapitalističkoj i antistaljinističkoj). I oba neprijatelja su to znala i morala su ga potisnuti, ne zato što su bili isti, već zbog toga što je njihova vladavina, iz različitih razloga, bila u

apsolutnoj suprotnosti sa sustavom koji se temeljio na samoupravnim pravima radnika.

Htjela sam naučiti iz tog iskustva, s točke gledišta socijalističkog projekta koji je temeljen na samoupravnim “načelima” u konkretnom povijesnom i političkom kontekstu – i naravno, ja razlikujem “načela” (radikalna demokratska prava u društvenom vlasništvu i izravna odgovornost u upravljanju) i konkretne “modele”, politički sustav, ustanove i mehanizme – gdje jugoslavensko iskustvo ne predstavlja “kraj priče”, i nije svedeno na “tržišni socijalizam”. Ja se radikalno ne slažem u toj točki gledišta s pojedinim antistaljinističkim marksistima koji samo pokušavaju pokazati... da Jugoslavija (ali i Istočna Europa, Kina, Kuba...) nikada nije prestala biti kapitalističkom – i bilo kakvo proširenje tržišta i povratak kapitalizmu bi to samo i “dokazao”.

2. Jugoslavenske komunističke vođe koristile su se Marxom (emancipacijski projekt inspiriran Pariškom komunom) protiv Staljina 1948., da bi se kasnije **Mao** u svom sukobu sa Sovjetskim Savezom pozivao na Staljina protiv **Hruščova**... Velika je to razlika (što ne znači da ne možemo ništa naučiti od Kine): jugoslavenska revolucija i raskid 1948. omogućili su puno bogatiji teorijski život marksističke političke i teorijske kritike birokratiziranog sovjetskog iskustva – čak i ako titoistički režim nije izbjegao birokratske i represivne trendove... Ali je nekoliko desetljeća zadržao organske veze s intelektualnim, seljačkim i radničkim socijalnim osnovama revolucije – i to je režimu dalo sposobnost oduprijeti se vanjskim prijetnjama, kao i za važne reforme u području “društvenog vlasništva”. Predmetna radikalna kritika otuđenja, koje proizlazi iz birokratizirane postkapitalističke države, a zatim naglo iskustvo otuđenja proizašlo iz “socijalističkog tržišta”, otvorili su put do prve povijesne razrade “samoupravnog planiranja” (u Ustavu iz 1974.) koje nije imalo vremena i adekvatni unutrašnji i međunarodni kontekst da bude uspješno – ali ne bi trebalo biti pokopano.

3. Od onoga što znam iz Praxis škole vučem dvije temeljne spoznaje (bez želje i mogućnosti da izradim bilo kakve sustavne bilance, što bi također značilo diferenciranu analizu prema osobama i republikama).

Kao prvo, naglasak na univerzalnoj emancipaciji pojedinca kao cilj i uvjet kolektivne emancipacije: to je, naravno, izričito navedeno u **Komunističkom manifestu**, ali je bilo pretvoreno u svoju birokratsku suprotnost procesom staljinizacije i nametnutom vladavinom kolektivne partijske “discipline” nasuprot kritičkog individualnog razmišljanja – Partija (a onda njezino vodstvo, ako ne jedan vođa...) se poistovjećuje s kolektivnim interesom “radničke klase”. Ova disciplina je od strane titoističkog vodstva, koje je napokon potisnulo sve protivnike, implementirana čak i na blaži način nego u Sovjetskom Savezu. **Kardelj** je teoretizirao socijalističku demokraciju bez političkog pluralizma...

Ovo pitanje je ključno i treba biti riješeno za sadašnjost i budućnost: da se osmisle demokratske procedure i institucije koje dopuštaju “zajedničkom interesu” da se izrazi kroz sukobe u samoupravnom socijalističkom sustavu, ostavljajući punu individualnu i kolektivnu slobodu kritike i stoga samoorganizacije. Socijalizam i njegov proces donošenja odluka mora biti mišljen sa sukobima – ne reducirati ih na klasne sukobe – svim vrstama sukoba: spolnim, kulturnim, generacijskim,

nacionalnim, ali i proturječnim gledištima za svaku osobu prema njegovu/njezinu interesu kao radnika ili kao potrošača (npr. rad trgovina nedjeljom?). Ne postoji društveni ili politički “subjekt” koji je u mogućnosti da predstavlja “opći interes”... Niti “znanost” ili stručnjaci – čak i ako demokratska rasprava treba stranke, udruge, stručnjake...

Kao drugo, držim da se upravo iz rasprava u organizaciji Praxis škole nisu razvili apstraktno mišljenje i rasprave, već naprotiv, neki od važnijih pokušaja prevođenja, u demokratske političke prijedloge i institucije, kritičkog pristupa “tržišnog socijalizma”, te potreba da se “gradi” društveno vlasništvo nauštrb **dvojnog otuđenja**: od **državnog** vlasništva i od **tržišta** (ili kroz tehnokratske, bankarske tržišno orijentirane snage unutar “socijalističkog tržišta”).

Ti prijedlozi su 1968. uzeti kao parola od strane autonomnog studentskog pokreta u Srbiji... A Kardeljev novi Ustav iz 1974. preuzeo je mnogo od tih prijedloga (Samoupravne interesne zajednice-SIZ, Osnovne organizacije udruženog rada, samoupravne komore, samoupravno planiranje za razliku od “tržišnog socijalizma”, te s tim u vezi raspad autonomnog bankarskog sustava).

Jugoslavenski kapitalizam?

Sad bih se vratio na svoje općenitije pitanje o marksizmu u drugačijem kontekstu. Prvo pitanje je kako bi okarakterizirali što je kontekst? I to je razlog za moje gornje prve primjedbe...

Naravno, postoje različite vrste kapitalističkih društava... Je li Jugoslavija bila jedno od njih? Isto pitanje je i za istočnu Europu i Sovjetski Savez? Možete li bolje analizirati, razumjeti kontradikcije i krize Sovjetskog Saveza i Jugoslavije s marksističkim konceptom koji se bavi “realno postojećim” kapitalističkim društvima i načinima proizvodnje – ili ne?

Moj odgovor (koji mogu legitimirati kasnije) je “ne” – na sva ta pitanja.

No, postojale su naravno, “poveznice”, sličnosti, artikulacije među različitim kapitalističkim i nekapitalističkim sustavima 20. stoljeća...

I naravno, moj odgovor se ne temelji na službenom diskursu ili predstavljanju ekonomskih kategorija i institucija kao da su dovoljni (“socijalističko tržište, plan, vlasništvo”...).

Moj prijedlog je da od Marxove metodologije treba zadržati potrebu da se pogleda “iza” ekonomskih kategorija i institucija (vlasništvo, trošak, potražnja, cijene, banke, krediti, plan, tržište...) koje su stvarni (ne samo pravni ili “službeni”) **društveni odnos vlasništva**. To se mora učiniti kakav god da je kontekst...

Što više proučavam prošlo iskustvo “socijalističkih zemalja”, njihove krize, a od 1990-ih, restauraciju kapitalizma, više vjerujem da su “čisti” koncepti (povezani s dosljednim i zrelim “načinom proizvodnje” – bilo da se radi o “kapitalističkom” ili “socijalističkom”) neprimjereni za rad s “ne više” i “ne još”, “nečistim” dominantnim značajkama tih društava. No, tu su “prekretnice” i krize, koje dopuštaju da provjerimo što je dominiralo ili što dominira.

Naravno, nemam prigovora na korištenje riječi “socijalistički” za opisivanje cilja, dinamičnog pokreta: tako su Boljševici 1920-ih koristili taj “naziv” za SSSR (ali nisam sigurna da je dobra ideja promijeniti naziv zemlje prema vašem cilju). Ali Staljin je

proglasio socijalizam ostvarenim nakon prisilne kolektivizacije i uvođenja birokratskog planiranja.

Nakon te staljinizacije režima i teorije koja ga je legitimirala, ta društva su okarakterizirana kao “socijalizam” bilo na apologetski način, bilo za identificiranje “socijalizma” s jednostranačkim sustavom i gulagom...

Pojašnjenje je potrebno i nije uvijek lako.

Tri su vrste konceptualnih pristupa (s unutarnjim varijantama) između marksista koji imaju kritički pristup iskustvu, koji odbijaju uzeti u obzir da je “bilo” socijalističko: a) birokracija kao nova klasa (analiza **Milovana Đilasa** postaje jedan od tih pristupa). Vjerujem da je nekoliko desetljeća iskustva pokazalo da nije postojala prava dosljednost “nove klase” (što se tiče i socioekonomskih i ideoloških aspekata). No, postojale su stvarne tendencije i pokušaji da osvoje autonomiju i povlastice u određenim razdobljima. Birokrati i menadžeri orijentirali su se između dominantnih klasa prema povlasticama koje su mogli dobiti. U “socijalističkim” zemljama ili na čelu sindikata i stranaka imali ste birokratsku vladavinu u ime radnika s određenom autonomijom. Ovakav pristup ima veliki interes da isproba i analizira nove oblike dominacije koje nisu reducirani samo na onu kapitalističku. No, oni moraju biti suočeni sa svojim granicama: stvarnost dominantnih buržoaskih ofenziva protiv svih proletera povećava se 1980-ih – što je također utjecalo na društvena usmjerenja bivše “srednje” klase.

b) Ostali antistaljinistički marksistički intelektualci preferiraju identificirati “postojeći socijalizam” kao varijantu kapitalizma. Teorije “državnog kapitalizma” su u praksi imale nekoliko vrsta kriterija koje ne želim ovdje detaljnije obrađivati. No, zajednička značajka je da se reducira sve sukobe na one između buržoazije i proletera i da se ignorira “nečistu” kategoriju birokracije – a zajednički problem je da se odluči jesu li se dogodile antikapitalističke revolucije u Rusiji, Jugoslaviji, Kini, Vijetnamu, Kubi... ili su od samog početka komunističke stranke i društva kojima su vladale bili pod dominacijom državne buržoazije – ili su bila, kao u Jugoslaviji, više tržišno orijentirana.

Tvrdim da je upotreba marksističke metodologije (tj. rasvjetljivanjem društvenih odnosa iza kategorija) moguća i korisna u drugačijem kontekstu. Ali ja ne mislim da je korisno da upotrijebimo marksističke koncepte (poput zakona vrijednosti) razrađene za kapitalistički način proizvodnje u kontekstu u kojem novac nema iste funkcije, nema tržišta kapitala ni bankrota, i gdje radnici ne mogu dobiti otkaz i imaju prava koja nijedan “pravi” kapitalist ne bi prihvatio – što god da su granice i proturječnosti u realnoj implementaciji tih prava.

Osim toga, takvi konceptualni pristupi potiskuju teorijski (i politički) napor potreban za analizu (i borbu protiv) glavnog povijesnog problema svih radničkih pokreta i revolucija: a to je problem radničke (sindikalne, političke) birokracije.

c) Ja sam, dakle bliže trećem teorijskom pristupu koji ozbiljno uzima službene ciljeve (komunističke, socijalističke) i analizira stvarne sukobe povezane s jazom između tog cilja i stvarnosti, stavljajući naglasak na nestabilizirane oblike dominacije: “radnička birokracija” je specifičan društveni sloj, “predstavlja” radnike, ali ima specifične interese vezane uz privilegije vlasti – koji mogu postati vrlo proturječni s radničkim

interesima. Ova slojevitost je i djelomično neizbježna i svjesno bi mogla i trebala biti pod kontrolom u svakom antikapitalističkom pokretu, revoluciji, režimu – na temelju analize konkretnog iskustva.

Treba se kombinirati s konceptom “socijalizma/komunizma” ne kao “danog” (definiranog) društva, nego kao dinamičnog pokreta oslobođenja i stvarne jednakosti. S takvim razumijevanjem, sve revolucije u 20. stoljeću imaju realne veze s socijalističkim projektom, te se mogu smatrati kao postkapitalistička ili antikapitalistička “tranzicijska društva”. “Tranzicija” se ovdje ne uzima kao siguran smjer “prema” socijalističkom cilju, naznačena je kao ne više kapitalistička, i ne još (i nikad u potpunosti) socijalistička – s mogućim regresijama kako se događala.

To drži socijalističke/komunističke ciljeve živima kroz spontanu i/ili svjesnu borbu za punu ravnopravnost i odgovornost, boreći se protiv svih (starih i novih, podcijenjenih ili nepredviđenih) odnosa dominacije. To omogućava procjenu jaza između cilja i rezultata – i moguće “prekretnice” obzirom na ono što dominira?

Vjerujem da ova perspektiva također dopušta da ju se shvati kao dio normalnih, “nečistih” stvarnosti. Ona izbjegava bilo kakav dogmatizam prema sredstvima – sudi ih prema njihovoj eksperimentalnoj učinkovitosti kako bi postigla eksplicitne ciljeve (suđena od ljudi koji dijele taj cilj)... I to zahtijeva demokratske i pluralističke prosudbe...

Ovaj pristup, koji je razvio **Ernest Mandel** unutar marksističke struje kojoj i sama pripadam, podržao je konkretan raskid Jugoslavije sa Staljinom, a samoupravljanje, samoorganizaciju kao cilj i kao sredstvo za postizanje cilja. Ta struja priznaje stvarnost svih antikapitalističkih revolucija (u Jugoslaviji, Kini, Vijetnamu, Kubi...) u 20. stoljeću kakva god da su njihova birokratska ograničenja i regresije. To je održavalo stalni kritički pristup (ali želeći učiti od drugih, imati veze s) iskustvima: stoga je naglasak mogao biti stavljen na podršku socijaldemokratskih pokreta u tim društvima i režimima, protiv svih odnosa dominacije. A ja vjerujem da glavna kriza nije došla iz prokapitalističke aspiracije nego iz birokratske represije ljudi, intelektualaca, radnika koji pokušavaju smanjiti jaz između socijalističkih traženja (više socijalnih prava, radnička vijeća, bratstva...) i stvarnosti...

Mješavina komunističkih i kapitalističkih elemenata

Možda bi se moglo reći da najproduktivnija teorijska kontroverza proizlazi iz napetosti između drugog “državnog kapitalizma” i treće perspektive inspirirane Mandelom. Čini mi se da, jednom kad smo pozicionirali socijalističku tranziciju kao mješavinu komunističkih i kapitalističkih elemenata u tom trenutku možemo potvrditi tendencijsku analizu, koja se usredotočuje na samo njoj svojstvene suprotnosti. Uzmimo primjer osobenog razvoja “tržišnog socijalizma” koji je 1960-ih bio decentralizirani odgovor na plan; kako bi rekli zagovornici ove ekonomske politike tržište može donekle biti korektivno unutar grana, ili čak i pronaći pravu ravnotežu (“objektivne snage”), ali ono što je tu više problematično, kao što pokazujete u svojoj knjizi, je to da je u stvarnosti jugoslavenska ekonomija doživjela integraciju na svjetsko tržište, naročito od ranih 1960-ih nadalje, čega je rezultat bio prilično velik trgovinski deficit sa zapadnim ekonomijama i početak kreditne ovisnosti o MMF-u i Svjetskoj banci,

koja je započela uvjetovati jugoslavensku socijalističku tranziciju. Komercijalne banke postale su neovisnije i mogle su slobodnije cirkulirati tokove kapitala nakon tržišne reforme 1965. Isto tako, neovisno od integracije u svjetsko tržište, a obzirom na masovnu nezaposlenost, jugoslavenska je vanjska politika postigla dogovor po kome su jugoslavenski radnici ušli na osobeno globalno tržište radne snage (Gastarbajter nije bio marginalna pojava, već je u 1970-ima dosegala milijun radnika). Pa ako je distribucija i ostala “socijalističkom“, a pomak prema društvenom vlasništvu tendirao otvaranju novih društvenih odnosa, postalo je očito da ta “kapitalistička“ tendencija počinje dominirati unutar proizvodnje, unutar poduzeća u odnosima između radnika i menadžera, ali i između poduzeća. Tržište je postalo mehanizam discipliniranja za dosizanje ekvilibrija, iako je postojala snažna tendencija razvoja nerazvijenosti.

Htio bih čuti više, naročito ako ste provodili istraživanja u tim sferama, o postojanju robne proizvodnje 1960-ih (ali i kasnije u 1980-ima) u Jugoslaviji: kad govorimo o postojanju rada i kapitala, novca i kredita, pa čak i ako su imovinski odnosi drugačiji (pravna definicija imovine ne ukida klasnu borbu u proizvodnji, ali je zanimljivo da ju potiskuje), ne bismo li mi onda trebali govoriti o nekim oblicima socijalističkog iskorištavanja? Banke su postale jaki agenti socijalističkog razvoja i u njima su dominirali stručnjaci i tehnokratske frakcije, što se pokazalo u klasnom antagonizmu između uprave i radnika, koji je postao povijesno vrlo jasan u mnoštvu štrajkova tijekom 1960-ih. Nezaposlenost je postala strukturalna i povezana s navedenom integracijom tržišta radne snage koje nije moglo biti u potpunosti pod kontrolom jugoslavenskih samoupravnih zajednica ili federativnih vlasti. Ne bismo li mi onda trebali govoriti o prijelazu u kapitalizam već kasnih 1960-ih, jer se ova tendencija kasnije reformirala, te zamrznula sredinom 1970-ih, a ne se samo fokusirati na kasne 1980-e, kao što danas tvrdi većina “tranzicijologa”? Čini mi se da je mnogo različitih ideoloških pomaka bilo razvijeno već prije konačne tranzicije.

Postoji nekoliko aspekata u vašim pitanjima.

Ja se ne slažem da cijelo razdoblje od 1960. do 1990. treba predstaviti na linearan način, ignorirajući posljednje ustavne i političke reforme u prvoj polovici 1970-ih. I ja bih radikalno razlikovala – u međunarodnom i u unutarnjem kontekstu – razdoblje dužničke krize 1980-ih u Jugoslaviji koje dovodi do prekretnice 1989., od reformi u 1960-ima.

Da se usredotočimo na jugoslavenske tržišne reforme. Zasigurno, plan je bio potisnut i tržište se proširilo između 1965. i 1971. To je značilo sve veću ulogu novog decentraliziranog bankarskog sustava orijentiranog prema kriteriju dobiti, kontrolirajući rastući dio viška, u kombinaciji s tehnokratima i menadžerima na čelu tvornica, uzimajući veću autonomiju od radničkih savjeta. Ali...

Ali... reforme su uvedene kao “tržišne socijalističke” reforme. To nije bila (samo) igra riječi. Te reforme su bile u kombinaciji s pravim proširenjem zakonskih prava za samoupravljanje (i za sindikate). Naravno, to ne znači da su ta prava dala radnicima

učinkovit način kontrole ekonomskog sustava. No, radna snaga je bila zaštićena samoupravnim pravima – bez ikakve socijalističke učinkovitosti. Nijedan socijalistički mehanizam regulacije radnih mjesta nije postojao. Kao što ste naglasili, povećanje nezaposlenosti nije se dogodilo samo zbog vanjskih pritisaka – a ja ne mislim da je zadovoljavajuće reći da je to dio “kapitalističke” prirode: nije bio moguć stvarni bankrot, niti su radnici sami sebi dali otkaze... No, tržišna decentralizacija postupaka ulaganja i suzbijanje investicijskih fondova i planiranja otežali su mogućnost stvaranja dovoljnog broja radnih mjesta za seljake ili mlade koji traže posao; istina je da se otvaranjem prema zapadnim zemljama bez viza olakšala ekonomska emigracija kao odgovor na tržišni učinak nezaposlenosti.

Više tržišta uvedeno je s dvije vrste ideologija: jedna (s nekim anarhističkim aspektima) hvali “veću slobodu” radničkog samoupravljanja nasuprot države i plana – i to je bilo povezano s pravom zapošljavanja i davanja otkaza direktorima i odlučivanjem o korištenju većeg dijela rezultata rada na razini tvornice, u različitim fondovima – s horizontom upravljanja ograničenim od strane tržišta i novog bankovnog sustava...

Drugi ideološki pritisak za više tržišta došao je od najbogatije republike koja traži da ima mogućnost da se razvije brže s manje planirane preraspodjele... To je svakako bila jaka logika u Hrvatskom proljeću (na početku 1970-ih), tražeći više republičke kontrole na deviznom tržištu.

“Tržišni socijalizam” i konfederalizaciju sustava radije ću opisati kao sumnjive odgovore na stvarna pitanja (s kojima bi se morao baviti bilo koji savezni socijalistički sustav) nego kao početak kapitalističke restauracije: zahtjevi lokalnih samoupravnih tijela za većom kontrolom i demokracijom (kako povećati svoju stvarnu ulogu i moć donošenja odluka?) i pitanja koja dolaze iz republika kao subjekata sustava (kako kontrolirati i poboljšati savezni sustav za dobrobit svih uzimajući u obzir nejednake razine razvoja?). Koja vrsta i kakvi postupci planiranja mogu zadovoljiti oboje? Ne mislim da su u to vrijeme prokapitalističke struje bile dominantne.

No, ja sam napisala da se kroz proširenje tržišta, prema novom bankarskom i tehnokratskom sustavu, stvarni trendovi onoga što bi se moglo nazvati **de facto** kapitalističkom financijskom akumulacijom mogu **početi** razvijati. Radnička vijeća nisu imala stvarnu moć odlučivanja o dugoročnim ulaganjima i bilo kakve stvarne financijske izbore; oni su očuvali stvarni utjecaj na lokalna i konkretna kratkoročna pitanja, neposredne prihode i kolektivne fondove i samozaštitu.

No, već krajem 1960-ih, povećan je broj štrajkova i studentskih i intelektualnih društvenih i političkih pokreta – pod utjecajem Praxis škole – prosvjedovali su protiv povećanja nejednakosti i ilegalne logike privatizacije od strane “crvene buržoazije”... Koja je poanta mog protivljenja “linearnom” gledanju na cijelo razdoblje od 1960. do 1990.? U to vrijeme, ti pokreti, barem u Srbiji (Hrvatsko proljeće je bilo više tržišno orijentirano) osudili su efekte “tržišnog socijalizma” jer su bili u kontradikciji sa službenom, vladajućom ideologijom i priznatim pravima.

Kapitalistički trendovi su se razvijali. Ali oni nisu bili legitimirani i stabilizirani. Zahtjeve za “samoupravljanjem od dna prema vrhu” i kritike protiv nejednakosti izražene od strane studenata i intelektualnog pokreta **Tito** je hvalio kao dobre

socijalističke zahtjeve – dok je u isto vrijeme djelovao represivno prema vođama neovisnog pokreta...

Dakle, da jasno odgovorim na pitanje koje ste postavili: da, bilo je prokapitalističkih trendova 1960-ih. Ali oni su prekinuti i potisnuti 1970-ih kao politički, institucionalni i socioekonomski odgovor od titoističkog režima na socijalne nemire na koje je još uvijek bio osjetljiv: bankarski sustav i privatna akumulacija bili su ukinuti i socijalizirani. Banke su uglavnom pretvorene u financijske institucije samoupravnih organa (koji su, usput, doveli do značajnog povećanja duga 1970-ih...); umjesto “tržišnog socijalizma” uvedeno je samoupravno planiranje koje se trebalo slobodno ispregovarati od strane organa “udruženog rada”; tehnokratska sila koja je vodila velike tvornice uništena je i pripojena Osnovnoj organizaciji udruženog rada, povećavajući prava radnika. Samoupravne zajednice su uvedene na lokalnoj i republičkoj razini, “SIZ” – samoupravne interesne zajednice okupile su radnike, korisnike i lokalne vlasti koje su bile zadužene za različite usluge (prijevoz, skrb o djeci, bolnica...) na decentraliziran način. I tako dalje...

Ali dezintegracija solidarnosti već je bila velika. Reforme su bile uvedene i onda su zaustavljene od strane “čelnika” aparata, bez ikakvih demokratskih bilanci i narodne mobilizacije – već naprotiv, najdinamičnije ključne socijalističke snage su bile potisnute... Povećana prava dana radničkim organima i republičkim vlastima korištena su bez savezne dosljednosti i stvarnog socijalističkog zadružnog planiranja... Nacionalizam se povećao kao konkretan način da se poveća moć i zaštiti od “drugog”.

Cijeli sustav je mogao biti samo neučinkovit i neotporan na vanjske šokove: povećanje cijena nafte i kamatnih stopa na vanjski dug...

Desetljeće krize 1980-ih, počevši s ogromnim povećanjem vanjskog duga i hiperinflacijom, pripremili su kolaps. Inozemni vjerovnici su htjeli jaču državu nauštrb samoupravljanja i bili su protiv republičke autonomije kako bi se vratio dug.

S velikim društvenim transformacijama u aparatu radikalno se promijenila ideološka klima, i na međunarodnoj razini i u Jugoslaviji. “Stara garda” je nestala dok su korupcija i karijerizam postali dominantni.

Konfederalizacija države je povećana, a prijeratne nacionalističke struje ponovno su se pojavile – i strahovi od njih su instrumentalizirani.

Nijedan proces društvene integracije i političke solidarnosti nije bio razvijen na saveznoj razini (nije postojala samupravna komora na toj razini, ni atraktivna socijalistička orijentacija na jugoslavenskoj razini, niti dosljednost sindikata). Tako da je okret prema privatizaciji i integraciji u svjetski poredak pronašao svoju dominantnu podršku na svim nacionalnim/republičkim ili pokrajinskim razinama...

No, između 1960-ih i 1980-ih novi (Kardeljev) ustav uveo je “društveno vlasništvo” koje pripada svima i nikome... Protivi se i državnom vlasništvu i “grupnom vlasništvu” na razini tvornica. To se moralo uništiti za proces privatizacije koji se dogodio 1990-ih – postojala je kombinacija etatizacije prava vlasništva (od svake republičke vlasti) i “masovno dioničarstvo” da se sakrije pravo uništenje samoupravljanja kao društvenog prava...

Društveno potrebni rad

Na kraju jedno specifičnije pitanje: ono što me je fasciniralo kad sam čitao vašu knjigu je neriješeno pitanje društveno potrebnog rada u vremenima socijalističke tranzicije. Kao što ste već prikazali, putem Bettelheima, problem procjene i izračuna je taj da ne postoji razrađena koncepcija socijalističkog društveno potrebnog rada. Možemo pomoći jedni drugima promišljajući vezu između društvenih odnosa, društvenih potreba i troškova. Pitam se ne vraća li se kriterij efektivnosti/rentabilnosti stalno natrag u ovu procjenu proizvodnog procesa? Bio je vrlo prisutan u govoru političke/tehnokratske elite, a ja se samo pitam je li i kako moguće promovirati nešto drugo?

Ne vjerujem da je kategorija koju je razradio Marx u Kapitalu kroz zakon vrijednosti primjerena u nekapitalističkom sustavu. Što je “skupo” ili “korisno”? Što je “učinkovito”? – To ovisi o onome tko prosuđuje... No, postoji potreba za “izračunom” i pojavom “kolektivnog interesa” – jugoslavensko iskustvo pokazuje poteškoće ako netko odbije državno ili jednostranačko donošenje odluka... u ime tog tzv. “kolektivnog interesa”...

U socijalističkoj logici “intelektualni rad” ne bi trebao biti dominantan. Moraju se uvesti novi oblici i postupci ocjenjivanja (kvalitativni i kvantitativni) za troškove i rezultate na temelju uporabne vrijednosti i eksplicitnih ciljeva, socijalnih prioriteta, ekoloških kriterija – kratkoročna i dugoročna pitanja (za sljedeću generaciju) lokalnih i globalnih kriterija (solidarnosti), manualni rad i upotrebna vrijednost mogu se raspravljati i kontrolirati na ljudima (muškarac/žena), sa socijalne i ekološke točke gledišta...

U kubanskoj debati (**Che Guevara**, Bettelheim, Mandel), Bettelheim je podupirao projekt tržišnih reformi koji je u to vrijeme predstavio **Ota Šik** u Čehoslovačkoj. Che je bio vrlo neprijateljski raspoložen prema tržišnim kriterijima i stimulansima (kao destruktivnim faktorima socijalne solidarnosti) – ali nedovoljno kritičan u smjeru birokratskog planiranja.

Mandel je pokušao progurati kritike protiv oba sustava, u isto vrijeme podržavajući netržišne stimulanse: bio je protiv iluzija o “efikasnosti” tržišnih pravila i kritičan prema negativnom učinku novca i tržišnim rezultatima kao destruktivnima spram socijalističkih trendova. On je bio za materijalne i moralne stimulanse temeljene na solidarnosti i kolektivnim demokratskim procedurama, sa socijalističkim ciljevima (npr. da se smanji vrijeme rada, poveća slobodno vrijeme, poveća pristup odgovornosti i samoupravna prava) kao odgovorima, ali za razliku od “tržišnog socijalizma” i birokratskog planiranja on je podržavao samoupravno planiranje kakvo je raspravljano u Jugoslaviji s Praxis školom... (on je na Korčulansku ljetnu školu došao s mnogo drugih novih lijevih struja).

Kako bi se omogućilo demokratsko odlučivanje i kontrola, društveno potrebni rad u socijalističkom sustavu mora biti konkretan i integriran u više dimenzija. Korištenje “određene vrste” tržišta je moguće – tržišta proizvoda, ali ne i radne snage ni tržišta kapitala... Cijene i indikacije određene na tržištu moraju biti javno analizirane i proces donošenja odluka za ulaganja ne smije se nikad temeljiti samo na tržišnim cijenama (u nemogućnosti uzimanja u obzir socijalnih i ekoloških efekata – kratkoročnih i dugoročnih “eksternalija”).

Tržišna vrijednost i intelektualni rad nisu “učinkovite” mjere, ni za troškove (koji bi bili reducirani s točke gledišta samoupravnog društva), kao niti za potrebe koje treba zadovoljiti...

Glavne rasprave su: 1) o socijalnim/ljudskim pravima i zakonima koji su povezani sa društvenim vlasništvom u različitim oblicima; 2) o “učinkovitosti”: možete li imati iste kriterije za zdravlje, obrazovanje, proizvodnju automobila? Korisnici/građani i radnici moraju imati pravo glasa u izradi kriterija i za određene proizvode ili usluge i na globalnoj razini; “produktivnost” se u kapitalističkom društvu može poboljšati kroz povećanje nezaposlenosti, u socijalističkom društvu to bi trebalo značiti smanjenje radnog vremena zbog bolje organizacije – bez dopuštanja da se otpuste radnici; nešto drugo je slobodan izbor radnog mjesta i planirano restrukturiranje bez gubljenja socijalnih povlastica... 3) razlika između jednih prioriteta, temeljnih potreba koje treba ispuniti za sve, i drugih prioriteta, više otvorenih fleksibilnoj decentraliziranoj regulaciji – uloga javnih sredstava u okviru socijalne kontrole mora se precizirati u skladu s glavnim prioritetima; 4) oblici samoupravne suradnje i planiranja trebaju postojati na različitim razinama (teritorijalne jedinice, podružnice, usluge, tvornice...).

Naravno da ne možete svaki dan organizirati demokratske rasprave o svemu. Ali se to može redovito pripremati kao zadatak specifičnih javnih organa (čineći “cijene” transparentnima: što se krije iza njih, obzirom na troškove, tehnologije, društvene odnose, potrebe svih vrsta), socijalnih udruženja koja su osjetljivija na određene teme (ekološke, prava žena, kultura, demokracija...) i kroz društvena istraživanja. Sustav planiranja može (pomoću računala) koristiti sva decentralizirana sredstva za takva istraživanja i informacije namijenjene svim građanima. Javnost i demokratska rasprava o glavnim kriterijima i prioritetima – opet na različitim razinama odlučivanja, trebali bi pomoći pravilnom usmjerenju ulaganja. To je pitanje stalnih poboljšanja na temelju iskustava i prema kontekstu te prema potrebama koje trebaju biti zadovoljene...

Ožujak 2012.

Preveo s engleskog jezika: Goran Lončar